

Mirosława Kwiecień, prof. nadzw. dr hab.
Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Witelona
w Legnicy

<https://doi.org/10.26366/PTE.ZG.2017.81>

Ekonomia umiaru a sprawozdanie ze społecznej odpowiedzialności biznesu

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja nowej formy informacji sprawozdawczej w kontekście ekonomii umiaru. Zawarte w tej publikacji rozważania stanowią swego rodzaju syntezę toczącej się w kraju oraz zagranicą debaty o zmianach w raportowaniu informacji o dokonaniach organizacji gospodarczej w kontekście utrzymania kapitału, co jest zgodne z nowym pragmatyzmem w ekonomii, czyli ekonomii umiaru, która oznacza w praktyce gospodarczej długofalowy rozwój społeczno-gospodarczy.

Hipoteza artykułu sprowadza się do stwierdzenia, że rozwój teorii interesariuszy oraz ekonomii umiaru znajduje w rachunkowości odzwierciedlenie w nurcie tzw. sprawozdawczości społecznej odpowiedzialności. Podstawowymi metodami badawczymi zastosowanymi w artykule były metody działania poznawczego, czyli wnioskowania logicznego, krytycznej analizy literatury oraz metoda obserwacji.

Przedmiotem rozważań jest raportowanie korporacyjne, czyli analiza rozwiązań stosowanych przez największe spółki odpowiedzialności publicznej notowane na Giełdzie Papierów Wartościowych w Warszawie. W artykule przedstawiono istotę ekonomii umiaru oraz teorii interesariuszy jako nowe wyzwania dla rachunkowości, a zwłaszcza dla sprawozdawczości.

Słowa kluczowe: ekonomia umiaru, teoria interesariuszy, koncepcje utrzymania kapitału, sprawozdanie ze społecznej odpowiedzialności biznesu.

Economics of moderation and a report of corporate social responsibility

Abstract

The aim of this article is to present a new form of reporting information in the context of economics of moderation. Considerations included in this publication are a form of synthesis of the ongoing debate in this country and abroad. This is debate about the changes in the reporting of information and about the achievements of economic organization in the context of maintaining the capital, which is in accordance with a new pragmatism in economics – economics of moderation, which means the economic practice of long-term socio-economic development.

The hypothesis of the article can be encapsulated as a statement that the development of the theory of stakeholders or economics of moderation is reflected in accounting in the mainstream of the so-called reporting of social responsibility. The basic methods of research used in the article were those of cognitive action, namely logical reasoning and critical analysis of the literature.

The subject of discussion is the corporate reporting or analysis of solutions used by major companies listed on the GPW Stock Exchange in Warsaw. The article presents the essence of economics of moderation and the theory of stakeholders as a new challenge for accounting, especially for reporting.

Keywords: economics of moderation, stakeholder theory, concepts of capital maintenance, report of corporate social responsibility

JEL CODE: A13, M14

Wstęp

Nauki społeczne, w tym ekonomia i rachunkowość, znacząco zmieniają (poszerzają) przedmiot badań poszukując nowych metod badawczych, porządkując wiedzę o paradygmatach. Inspiracją dla podjęcia badań zaawizowanych w tytule artykułu były m.in. zmiany w regulacjach prawnych rachunkowości, zarówno krajowych, jak i międzynarodowych oraz dyskurs o gospodarce nietrwałości – baniek spekulacyjnych. Stwierdzenie J. Wilkina (2015, s. 22) „*przyznam, że martwi mnie marnotrawstwo zasobów, które sektor finansowy przejmuję dla budowania swojej potęgi, z której korzyści gospodarcze, a zwłaszcza społeczne są bardzo wątpliwe. Sektor ten zatrudnia mnóstwo bardzo wysoko kwalifikowanych ludzi, których zadaniem jest wytworzenie nowych produktów finansowych (inżynieria finansowa) i „wciskanie” tych produktów, niekiedy o bardzo wątpliwej wartości i użyteczności – konsumentom i innym firmom*”. Na podstawie wieloletniej obserwacji praktyki gospodarczej, zwłaszcza amerykańskiej. Należy zgodzić się z kolejnym stwierdzeniem J. Wilkina (2015, s. 20) „to wtedy [lata 60-te XX wieku – M.K.] – przyznam dość bezczelnie – powiedzieli, że mają w rękę narzędzie badawcze pozwalające wyjaśnić funkcjonowanie świata społecznego w różnych jego dziedzinach, znacznie lepiej niż przedstawiciele innych nauk” [np. rachunkowości – M.K.]. Tak więc ekonomiści chicagowskiej szkoły ekonomii neoliberalnej przyjęli dwa założenia:

- rynek kapitałowy jest efektywny, co oznacza, że natychmiast i obiektywnie ocenia pojawiającą się informację finansową – odzwierciedlając jej znaczenie w cenie papieru wartościowego (Hendriksen, van Breda 2002, s. 196-212; Kwiecień 2015a; 2015b; 2015c; Smejda i inni 2015),
- model CAPM (Capital Asset Pricing Model) nadaje się do opisu rzeczywistości gospodarczej (Cieślak 2011, s.70-150; Hendriksen, van Breda 2002, s. 201-203; Kwiecień 2015a; 2015b; 2015c; Smejda i inni 2015).

Założenia te „przypieczętowała” hipoteza E. Famy o efektywności, niezawodności rynku – wspierająca neoliberalną ideę marginalizacji państwa. Należy zgodzić się ze stwierdzeniem wielu ekonomistów, że zmiana paradygmatu cywilizacyjnego (Mączyńska 2014 i inni) to rozwój nie tylko nowych technologii informacyjnych, ale przede wszystkim finansowe deregulacje, co znalazło odzwierciedlenie w inwestycjach bezpośrednich zmierzających do otwarcia różnych gospodarek świata, m.in. poprzez zniesienie ograniczeń w swobodnym przepływie czynników produkcji. Zmiany w zdobywaniu przewagi konkurencyjnej między organizacjami – opartej m.in. na „poszukiwaniu” tzw. aktywów strategicznych – modele biznesu – zmieniających tradycyjne granice między kapitałem finansowym, jak i kapitałem wytwórczym (Krasodomska 2015; Kaplan, Norton 2011; Karwowski 2015; Kłosiński 2015; Kwiecień 2015a; Kwiecień 2015b; Kwiecień 2015c; Smejda i inni 2015). Powyższe zmiany zdeterminowały zwłaszcza wśród analityków finansowych, przekonanie, że „na typowym doskonałym rynku, którego istnienie przyjmuje się we wszystkich podręcznikach ekonomii, nie ma miejsca dla rachunkowości” (Hendriksen, van Breda 2002, s. 130). Przyjęto bowiem „że na dobrze rozwiniętych i stabilnych rynkach finansowych [...] wszystkie publicznie dostępne informacje są uwzględniane w warunkach zawierania kontraktów (czyli w cenach papierów wartościowych na rynkach kapitałowych)” (Cieślak 2011, s. 38). Amerykańska praktyka gospodarcza udowodniła (i nie tylko), że dynamiczne zmiany w światowej gospodarce, zwłaszcza jej finansyzacja, zbyt ryzykowne technologie (wirtualny biznes – cyberprzestrzeń) i produkty finansowe (aktywa finansowe – a właściwie dyskusyjna ich kwalifikacja, a zwłaszcza ich wycena) doprowadziły do „zerwania” zależności między działalnością gospodarczą w sferze realnej i sferze finansowej (Kołodko 2014; Kłosiński 2015; Mączyńska 2015; Wojtyła i inni 2014).

Konkludując, idea wolnego rynku, wynikająca z liberalizmu, neoliberalizmu, ordoliberalizmu – łączyły te nurty, ale to co dzieliło i dzieli to podejście do roli państwa w kształtowaniu ładu społeczno-gospodarczego, czyli rozwiązań instytucjonalno-prawnych. Według G. Kołodki, nowym nurtem w ekonomii jest tzw. nowy paradygmat, czyli ekonomia i polityka dla

przyszłości – ekonomia umiaru, co oznacza w praktyce gospodarczej długofalowy rozwój społeczno-gospodarczy, czyli (Kołodko 2014, s. 19):

- wzrost zrównoważony ekonomicznie (w odniesieniu do rynków produktów, kapitałów oraz inwestycji, zwłaszcza finansowych, a także siły roboczej),
- wzrost zrównoważony społecznie (w odniesieniu do sprawiedliwego społecznie podziału dochodów oraz stosowanego udziału w usługach publicznych, a także siły roboczej),
- wzrost zrównoważony ekologicznie (w odniesieniu do zachowania odpowiednich relacji pomiędzy działalnością gospodarczą człowieka i naturą).

Dyskurs o zmianie paradygmatu ekonomii, determinuje dyskurs o paradygmatach rachunkowości. Rachunkowość jest nauką empiryczną, w której sądy teoretyczne formułuje się na podstawie doświadczenia (Bareja 2013; Cieślak 2011; Garstecki 2015; Giedroyc 2015; Hendriksen, van Breda 2002; Kaplan, Norton 2015; Karwowski 2015; Krasodomska 2015; Kwiecień 2015a; Kwiecień 2015b; Kwiecień 2015c; Smejda i inni 2015).

Przez całe wieki rachunkowość była podporządkowana wartościom uważanym za podstawowe i nadrzędne dla społeczeństwa, a nie tylko dla organizacji gospodarczych – wynikało to z wartości i reguł szeroko rozumianego gospodarowania. Od lat trwa dyskusja – który model pomiaru ekonomicznego powinien być stosowany dla potrzeb kwantyfikacji życia gospodarczego, czy według kosztu historycznego, czy w wartości godziwej?

Celem podjętych badań jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy rachunkowość czeka „rewolucja naukowa”, która zdeterminuje radykalną zmianę paradygmatu rachunkowości, czy ekonomia umiaru będzie stanowić o nowym paradygmacie rachunkowości.

Osią rozważań są paradygmaty rachunkowości – badania mają charakter interpretacyjny zarówno krytyczna analiza literatury przedmiotu, jak i innych dyscyplin naukowych oraz regulacji prawnych, jak i analiz empirycznych. W artykule wykorzystano metody działania poznawczego, czyli : dedukcję, indukcję oraz wnioskowanie przez analogię.

Modele biznesu jako podstawa wyceny zasobów majątkowych – ewolucja czy rewolucja w rachunkowości

Metody wyceny zasobów majątkowych i sposób ich ujawniania i prezentacji w sprawozdaniu – budzą duże kontrowersje zarówno wśród teoretyków i praktyków nie tylko rachunkowców, ale przede wszystkim wśród analityków finansowych. Na podstawie badań – analizy literatury przedmiotu, jak i ekonomii i zarządzania, a zwłaszcza zmian w regulacjach prawnych można zaryzykować stwierdzenie, że rozważane problemy są złożone, bowiem różne gremia (zwłaszcza międzynarodowe) opracowujące te regulacje od wielu lat „modyfikują” swoje poglądy (stanowiska), za którymi nie nadążają instytucje odpowiedzialne za „kształt” regulacji prawnych dotyczących np. aktywów finansowych (Buk 2016, s. 9-18; Frendzel 2016, s. 27-37; Gos, Hońko 2016, s. 85-98; Kwiecień 2016a, s. 67-89; Kwiecień 2016b, s. 130-148). Na podkreślenie zasługuje fakt, że Komitet Regulacyjny ds. Rachunkowości działający w ramach struktur Unii Europejskiej dość ostrożnie podchodzi do porządku prawnego wynikającego z regulacji międzynarodowych, zwłaszcza Międzynarodowych Standardów Sprawozdawczości Finansowej (Buk 2016; Kwiecień 2015a, 2015b; Kwiecień, Hasik 2009). W moim (i nie tylko) przekonaniu ostrożność w modyfikacji regulacji prawnych wynika z faktu wielu kontrowersji wśród ekonomistów – oddziaływania rynku finansowego na wzrost gospodarczy kraju (Foster 2007; Froud i inni 2000; Orhangazie 2008; Rossman, Greefield 2006: cyt. za Wilkinem 2015; Freeman 2010; Hausner 2014; Kłosiński 2015; Mączyńska 2015; Wojtyła 2015 i inni). Jak dowodzi praktyka gospodarcza, zwłaszcza amerykańska – finansyzacja gospodarki, czyli rosnąca rola sfery finansowej oraz kryteriów finansowych (aktywów finansowych, w tym instrumentów pochodnych) oznacza zmianę strumieni dochodów, w których coraz większy udział mają dochody z działalności finansowej, a nie z tradycyjnie rozumianej działalności (operacyjnej, inwestycyjnej). Jak podkreśla to J. Stiglitz (2007, 2014)

– „elity finansowe uzyskiwały (i uzyskują) coraz większy wpływ na politykę ekonomiczną oraz na efekty gospodarowania w skali międzynarodowej (przepływy kapitałów). Jest to megatrend cywilizacyjny [...] jest on prawem rozwoju społeczno-gospodarczego, którego przejawami współcześnie są procesy globalizacji. Siłami oraz „mechanizmami” egzekwującymi racjonalność egzystencjalną są [...] funkcjonujące w skali światowej rozwiązania instytucjonalno-prawne” (Kłosiński 2015, s. 25), jest to m.in. Międzynarodowa Rada ds. Zintegrowanej Sprawozdawczości (International Integrated Reporting Council – IIRC), które w istotny sposób zmieniają „spójność” informacji prezentowanych i ujawnianych w sprawozdaniach. Idea harmonizacji rachunkowości to początek XX wieku w Stanach Zjednoczonych, współcześnie procesy te są realizowane w trzech obszarach:

- państw Unii Europejskiej – za pomocą dyrektyw,
- ponad regionalnym z wykorzystaniem Międzynarodowych Standardów Sprawozdawczości Finansowej (MSSF),
- Stanów Zjednoczonych, poprzez Ogólnie Akceptowalne Zasady Rachunkowości (General Accepted Accounting Principles – US GAAP).

Należy zgodzić się ze stwierdzeniem A. Jarugi, S. Surdykowskiej, że „ostatnie kilkadziesiąt lat rozwoju rachunkowości finansowej zarówno w obszarze teorii, jak i praktyki, zdominował proces harmonizacji. Zdecydowały o tym dynamiczne przemiany zachodzące w gospodarce światowej opisywane wspólnym terminem globalizacji. Ich istotę wyznacza stopniowa liberalizacja przepływu kapitału, usług, towarów i osób, wspomagana szybkim rozwojem technologii informatycznych [...]. Zjawiska, o których mowa, mogą zachować swoją dynamikę jedynie przy wsparciu instytucji międzynarodowych oraz legislacji [...] w tym kontekście należy rozpatrywać rolę rachunkowości jako jednego z istotnych elementów regulacji rynków, zwłaszcza kapitałowych” (cyt. za Gierusz 2015, s. 20). Wynika to z faktu, że funkcje rachunkowości ewoluowały, że „rachunkowość jest w coraz większym stopniu dobrem społecznym dzięki uspołecznieniu kontroli i oceny oraz dzięki stosowaniu (w coraz szerszej skali) obligatoryjnego rozrachunku przedsiębiorstw i instytucji (accountability) za szeroko rozumianą społeczno-ekonomiczną racjonalność wykorzystania zasobów materialnych i ludzkich (Burzym 2008, s. 82). Działalność gospodarcza organizacji gospodarczych zależy od różnych form kapitału, które powinny być uwzględnione w ich modelach biznesu i przyjętych strategiach. Według J. Krasodomskiej można wyodrębnić sześć koncepcji kapitałów (tabela 1).

Tabela 1. Koncepcje kapitałów

Kapitał	Charakterystyka
Finansowy	Obejmuje kapitał pozyskany dzięki zadłużeniu (kredyty) lub prowadzeniu działalności operacyjnej i inwestycyjnej.
Wytwórczy	Obejmuje budynki, urządzenia i maszyny oraz infrastrukturę (mosty, oczyszczalnie ścieków).
Intelektualny	Odnosi się do własności intelektualnej, takiej jak patenty, prawa autorskie, oprogramowanie, licencje oraz kapitału organizacyjnego rozumianego jako wiedza organizacji, systemy, procedury, polityki oraz zasoby niematerialne związane z marką i reputacją.
Ludzki	Dotyczy kompetencji, doświadczenia i motywacji pracowników do rozwoju i innowacji, w tym: - stosowania zasad ładu korporacyjnego, zarządzania ryzykiem, wartości etycznych, - możliwości zrozumienia, wypracowania i wdrożenia strategii organizacji, - motywacji do poprawy i rozwoju procesów, produktów i usług, w tym umiejętności pracowników w zakresie przywództwa, zarządzania i współpracy.
Społeczny i relacyjny	Dotyczy stosowanych w przedsiębiorstwie norm, wartości i zachowań oraz relacji z interesariuszami zewnętrznymi, takimi jak klienci, dostawcy, partnerzy biznesowi, lokalne społeczności.
Naturalny	Obejmuje wszystkie odnawialne i nieodnawialne zasoby i procesy, dzięki którym dostarczane są produkty lub usługi, takie jak powietrze, woda, ziemia, minerały i lasy, ekosystemy, emisje, ścieki, odpady.

Źródło: Krasodomska 2015, s.81.

Nasuwa się pytanie, o szerokie i wąskie postrzeganie kapitałów. Czy w związku ze stosowaniem przez rachunkowość pomiaru pieniężnego, wszystkie kapitały (w.w) będzie można uznać za finansowe? Przyjmując szerszą perspektywę, czy wszystkie aktywa można uznać za finansowe? Interesujące (i przekonujące) rozważania o kwalifikacji aktywów podjęli m.in. H. Buk (2016, s. 9-18), M. Frendzel (2016, s. 37-48), W. Furman (2016, s. 48-60) oraz W. Gos, S. Hońko (2016, s. 85-86), M. Smejda (2015) i inni. Zasady ujmowania, ujawniania i prezentacji aktywów – to rezultat wielowiekowej ewolucji rachunkowości, co znajduje odzwierciedlenie w regulacjach prawnych rachunkowości (m.in. Międzynarodowych Standardów Rachunkowości (MSR) 32 i 39 oraz MSSF 7 i 9) oraz polskich – Ustawa o rachunkowości (Dz.U. 2013 poz. 1333 ze zmianami) oraz rozporządzenie MF (Dz.U. 2001, nr 149, poz. 1674 ze zmianami). Jak wynika z badań: literatury przedmiotu oraz innych dyscyplin naukowych np. ekonomii, finansów, zarządzania, itp., istnieje wiele kryteriów klasyfikacji aktywów: według prezentacji i zdolności płatniczej, opisu działalności gospodarczej organizacji gospodarczej (spółki kapitałowej, przedsiębiorstwa, itp.), wyjaśniania procesu rachunkowości, prezentowania metod wyceny, wyjaśniania zamiarów kierownictwa, przewidywania wpływów pieniężnych (Bareja 2013; Bereźnicka, Błażyńska 2016; Buk 2016; Cieślak 2011; Freeman 2010; Frendzel 2016; Furman 2016; Garstecki 2015; Giedroyć 2015; Gos, Hońko 2016; Hendriksen, van Breda 2002; Jajuga 2015; Krasodomska, Waclawik 2016; Kwiecień 2016b; Pielichaty 2016; Smejda 2015; Walińska i inni 2011). Podział aktywów na finansowe i niefinansowe ma stosunkowo krótką historię, jak słusznie zauważa E. Walińska (2011) został wprowadzony dla potrzeb uporządkowania zasad wyceny aktywów, ponadto wyznacza granicę między tradycyjną rachunkowością (ewolucją zasad rachunkowości) a innowacjami w rachunkowości (Buk 2016; Karwowski 2015; Kostera, Śliwa 2010; Krasodomska 2015; Kwiecień 2016a-2016d; Kwiecień 2015a-2015c; Kwiecień 2013a, Kwiecień 2013b, Kwiecień, Hasik 2009; Stiglitz 2010; Walińska 2011; Wartini-Twardowska 2014; Żemigala i inni 2007).

Badania literatury przedmiotu (i nie tylko – również ekonomii, zarządzania) upoważniają do stwierdzenia, że koncepcja sześciu kapitałów stanowi „tło”, na którym organizacje gospodarcze powinny dokonywać samooceny, a następnie ujawniać i prezentować w sprawozdaniu – z tym, że nie w sprawozdaniu finansowym (jak dotychczas) ale w sprawozdaniu zintegrowanym. Sprawozdanie zintegrowane to rewolucja w rachunkowości, zakłada bowiem publikację przez organizację gospodarczą raportu prezentującego informacje finansowe i niefinansowe dotyczące: misji, wizji, wartości, a przede wszystkim wynikającej z nich strategii – modelu biznesu. To co stanowi novum to konieczność – narracji – komentarza do powiązań oczekiwanych korzyści ekonomicznych przynoszonych przez daną grupę aktywów (zasobów majątkowych – kapitału) z biznesowym modelem przyjętym przez organizację gospodarczą. Krytyka opisywanych przez wielu ekonomistów ery finansyzacji (Berezińska, Błażyńska 2016; Garstecki 2015; Giedroyć 2015; Gierusz 2015; Gos, Hońko 2016; Hausner 2015; Hendriksen, van Breda 2002; Kamela-Sowińska 2015; Karwowski 2015; Kołodko 2014; Kwiecień 2016d; Mączyńska 2014; Smejda 2015; Siglitz 2010; Wilkin 2015; Wojtyna 2014 i inni). Na tle powyższych rozważań nasuwa się pytanie, czy narracja – komentarz to jeszcze rachunkowość – jeżeli tak, to – finansowa (czyli pomiar pieniężny) czy zarządcza? Otóż głównymi elementami modelu biznesu są według J. Wartini-Twardowskiej (2014, s. 98-109) proces biznesowy i wartość dla klienta. Podstawową zmianą wartości dla klienta jest wartość przyszłych przepływów pieniężnych dla właściciela kapitału – tak więc uznane za zasadne „przeddefinowanie pomiaru wartości [...] aktywów finansowych poprzez bazowanie na generowanych przez nie przepływów pieniężnych (Buk 2016, s. 11). Na podkreślenie zasługuje fakt, że zmianę biznesowego modelu zarządzania aktywami finansowymi determinuje przeklasyfikowanie wszystkich aktywów, na które ta zmiana miała wpływ, co z kolei determinuje zmia-

nę wyceny tych aktywów np. z kategorii zamortyzowanego kosztu na wartość godziwą lub odwrotnie (Buk 2016; Kwiecień 2016c, Smejda i inni 2015).

Analiza empiryczna sprawozdań skonsolidowanych (badanie prawa bilansowego obejmujące wprowadzić tylko jeden MSSF – MSSF9) w branży wydobywczej w latach 2014-2015 upoważnia do stwierdzenia, że raporty określone mianem Corporate Social Responsibility – CSR były sporządzane zgodnie z zasadą – wyjaśnij – komentarz – narracja. Można na tej podstawie zaryzykować stwierdzenie, że jest to pierwszy krok do sporządzania zintegrowanej sprawozdawczości – sprawozdawczości zintegrowanego rozwoju i sprawozdawczości finansowej. Narracja – komentarz to analiza związku między jakością zarządzania – modelem biznesu a wynikami finansowymi organizacji gospodarczej. Bez wątpienia w moim (i nie tylko) przekonaniu obowiązek narracji – komentarza do przyjętego przez organizację modelu biznesu jest efektem zmian paradygmatów rachunkowości. Moim zdaniem niezwykle trafne w tym przypadku jest stwierdzenie G. Kołodki „demonstrując swój nowy pragmatyzm pokazując na czym ma polegać to, co nazywałem ekonomią uczciwą oraz ekonomią umiaru. Jeżeli piszę, że w ekonomii przyszłości będzie relatywnie mniej wzorów, a więcej słów, właśnie to mam na myśli. Przyszłość trzeba opisywać słowami, bo tego nie da się ująć w żadną zakłęta, cudowną formułę matematyczną [...] Dobry ekonomista musi umieć liczyć, ale bardzo dobry ekonomista musi także umieć czuć i tu pojawia się druga królowa – filozofia” (Kołodko 2014, s.14).

W odniesieniu do wyżej wymienionego stwierdzenia G. Kołodki, warto zwrócić uwagę na rewolucję w rachunkowości (na razie tylko w regulacjach prawnych – szerzej Buk 2016) – w narracji-komentarzu zorientowanym na biznesowy model zarządzania – bada się reakcję rynku na ujawniane i prezentowane w sprawozdaniu informacje (Garstecki 2016; Hausner 2015; Jajuga 2015; Krasodomska 2015; Krasodomska, Waclawik 2016; Kwiecień 2016a-b; Walińska 2011; Żemigala 2007 i inni) z tym, że w badaniach tych wykorzystuje się założenia i cele strategiczne zawarte w modelu biznesu w celu objaśnienia (narracji-komentarza) jakie czynniki wpłynęły na zmianę wartości akcji. Nasuwa się kolejne pytanie, co uzasadnia te rewolucyjne zmiany w ujawnianiu i prezentacji informacji sprawozdawczej. O ile asymetria w ujawnianiu i prezentowaniu informacji sprawozdawczej przez spółki zainteresowania publicznego może uzasadniać konieczność sporządzania sprawozdania zintegrowanego (Burzym 2009; Cieślak 2011; Freeman 2010; Giedroyc 2015; Hendriksen, van Breda 2002; Kamela-Sowińska 2015; Kaplan, Norton 2011; Krasodomska, Waclawik 2016; Kwiecień 2016a-d; Łętowska 2015; Pielichaty 2016; Smejda 2015; Stiglitz 2010; Walińska 2011; Wartini-Twardowska 2014; Wilkin 2015; Wojtyna 2014; Żemigala 2007 i inni) o tyle obowiązek ich sporządzania przez małe i średnie podmioty w moim przekonaniu (i nie tylko) jest bezzasadne. Fakt, że rachunkowość ma na celu wiarygodne i rzetelne odwzorowanie rzeczywistości gospodarczej, jak i obiektywne ujawnianie prawdy o transakcjach (zwłaszcza finansowych) kontynuacji działania, czy też zagrożeniach, itp., brak zaufania do rachunkowości (zwłaszcza sprawozdawczości finansowej – Cieślak 2011; Kamela-Sowińska 2015; Kwiecień 2015a-2015b; Kwiecień 2016a-d; Stiglitz 2007; Stiglitz 2010; Smejda 2015; Walińska i inni 2011) to efekt liberalizacji prawa (Bareja 2013; Buk 2016; Cieślak 2011, Gierusz 2015; Kamela-Sowińska 2015; Kwiecień 2010a; Kwiecień 2010b; Kwiecień, Hasik 2009; Pielichaty 2016; Smejda 2015; Walińska i inni 2011) to efekt liberalizacji prawa. Powstaje kolejne pytanie, czy sprawozdawczość zintegrowana determinuje nowy paradygmat rachunkowości w szerokim sensie znaczeniowym (Kwiecień 2016a). Nie jest to myśl odkrywczą, ale warta przypomnienia, że istotnym kontekstem współczesnej rachunkowości oraz wiedzy praktycznej jest globalna gospodarka, a zwłaszcza kryzys globalnej gospodarki, który udowodnił po raz kolejny rację bytu rachunkowości. Wynika to z tożsamości rachunkowości z jej związków z rozwojem gospodarczym (Stiglitz 2007; Stiglitz 2010). Diametralne zmiany w sektorze finansowym – finansyzacja zdeterminowała konieczność zmian w sferze zarządzania i własności, a zwłaszcza kreacji w biznesie. Na podstawie badań literatury przedmiotu (i nie tylko) eko-

nomii, zarządzania można zaryzykować stwierdzenie, że ograniczenie kreacji w biznesie, zwłaszcza w „zarabkowaniu” na kapitale finansowym (Smejda i inni 2015, s. 400) to konieczność narracji komentarza do realizacji celów strategicznych – to rewolucyjna zmiana paradygmatów rachunkowości w zakresie sprawozdawczości.

Sprawozdanie zintegrowane a odpowiedzialny rozwój

Nasuwa się pytanie, czemu ma służyć ta zmiana? Zanim odpowiem na to pytanie, powrócę do problemów współczesnej gospodarki.

Od wielu lat trwa dyskusja o rachunkowości, zarówno w zakresie wyboru modelu pomiaru ekonomicznego, czy według kosztu historycznego, czy według wartości godziwej. Istotą tego dyskursu jest pomiar ekonomiczny, a zwłaszcza determinacja tego pomiaru koncepcją utrzymania kapitału albo finansowego albo rzeczowego. „Według finansowej koncepcji kapitału [...] kapitał, stanowi synonim terminów: aktywa netto, lub kapitał własny jednostki. Zgodnie z rzeczową koncepcją kapitału – gdzie kapitał to m.in. możliwości operacyjne jednostki. Za kapitał uważa się zdolności produkcyjne jednostki wyrażone na przykład w dziennej produkcji jednostek produktu” (Smejda 2015, s. 400). W modelu biznesowym należy ująć koncepcję utrzymania kapitału. Koncepcja utrzymania kapitału posiada dwie formy – postać kapitału nominalnego i realnego. Natomiast utrzymanie kapitału rzeczowego – wyraża utrzymanie kapitału operacyjnego. Aby dokonać pomiaru zysku można wykorzystać trzy formy utrzymania kapitału – jako kapitał pieniężny, realny i operacyjny (Smejda 2015). Praktyka gospodarcza udowodniła, że kapitał finansowy w poszukiwaniu nowych sposobów zwrotu kapitału otrzymał teoretyczne wsparcie w postaci aktualnie szeroko rozpowszechnionej „wersji monetaryzmu [...] uznanie pieniądza za towar to automatyczne przyznanie regulacyjnej funkcji popytu i podaży w kształtowaniu wartości pieniądza” (Smejda 2015, s. 400) co zdeteminowało sterowanie zmiennością stóp procentowych i kursów walutowych, a z prawa obiegu pieniądza monetaryści uczynili sposób inicjowania procesów wzrostu gospodarczego (Freeman 2010; Hausner 2015; Hendriksen, van Breda 2002, s. 250-400; Stiglitz 2007; Stiglitz 2010; Smejda 2015; Walińska 2011; Wilkin 2015; Wojtyna 2014 i inni). W związku z tym każdy kto podejmuje decyzje związane z pieniądzem, nie ma stuprocentowej pewności dotyczącej niezbędnych do poniesienia kosztów, w szczególności zaś nie jest w stanie określić przyszłych korzyści wynikających z tych działań. Zmiana regulacji prawnych w zakresie aktywów finansowych (MSSF 9) determinuje konieczność klasyfikowania wszystkich aktywów finansowych według przyjętego przez organizację gospodarczą modelu zarządzania aktywami oraz wynikających z umów przepływów pieniężnych charakterystycznych dla składnika aktywów finansowych. Ta zmiana regulacji prawnych determinuje metodę wyceny aktywów finansowych oraz ich prezentację w sprawozdaniu (szerzej o tym Buk 2016; Frendzel 2016; Pielichaty 2016 i inni). Novum, które determinuje rewolucyjne zasady dla rachunkowości jest klasyfikacja aktywów finansowych, które muszą dokonać menedżerowie najwyższego szczebla organizacji gospodarczej – bowiem ta klasyfikacja determinuje model zarządzania aktywami finansowymi, np. nie „kwalifikuje się do modelu biznesowego zarządzania aktywami, którego zadaniem jest realizowanie przepływów pieniężnych tylko przez sprzedaż aktywów. Przykładem modelu zarządzania wynikami portfela aktywów finansowych jest aktywne nabywanie i zbywanie oraz realizowanie przez jednostkę wartości godziwej w efekcie zmiany spreadów kredytowych i krzywych dochodowości. Celem takiego modelu nie jest uzyskiwanie umownych przepływów pieniężnych” (Buk 2016, s. 11). Rachunkowość – ma oceniać, czy aktywa finansowe organizacji gospodarczej są klasyfikowane na podstawie celu biznesowego ustalonego w modelu biznesowego zarządzania. Ma to istotne znaczenie dla wyboru metod wyceny tych aktywów, jak również oceny biznesowego działania. Organizacje gospodarcze są zobowiązane do przestrzegania norm moralnych – etycznych przy realizacji celów strategicznych zawartych w modelu biznesowym. W literaturze dyscypliny naukowej zarzą-

dzania przyjęto określenie – społeczna odpowiedzialność biznesu. Koncepcja społecznej odpowiedzialności biznesu swój rozwój zawdzięcza rozwojowi modelu *before profit obligation* (Kostera, Śliwa i inni 2010, s. 50-140). W modelu *before profit obligation* obowiązkiem organizacji gospodarczej (zwłaszcza spółki zainteresowania publicznego) jest uwzględnianie oczekiwań interesariuszy i „stawianie” ich w równej pozycji co do celów strategicznych jakie będzie realizować (lub realizuje) organizacja gospodarcza. Jeżeli organizacja realizuje swoje cele strategiczne bez procedury równej pozycji, zysk przez nią osiągnięty nie jest moralnie usprawiedliwiony. Od wielu lat trwa dyskurs o społecznej odpowiedzialności biznesu – jak dowodzi praktyka gospodarcza – dość często społeczną odpowiedzialność „myli się” z filantropią, czyli dobrowolnym zaangażowaniem organizacji gospodarczej w rozwiązywanie problemów społecznych (tzw. pomoc społeczna – sponsoring publikacji, itp.), Istotną kwestią jest określenie wobec kogo i za co organizacja gospodarcza jest odpowiedzialna. Odpowiedzialność organizacji gospodarczej można zdefiniować podmiotowo – są to wszystkie podmioty, z którymi organizacja gospodarcza ma określone relacje, np. mają one udziały, prawa lub interesy związane z działalnością gospodarczą organizacji gospodarczej. Te prawa, interesy są skutkiem transakcji, porozumień lub innych działań mających charakter prawny lub moralny, indywidualny lub grupowy. Sporządzane przez niektóre grupy kapitałowe zarówno dla potrzeb polskiej giełdy (GPW), jak i na międzynarodowych rynkach finansowych – *corporate social responsibility* jest sprawozdaniem dowolnie sporządzanym (zarówno od strony merytorycznej, jak i formalnej) i jak wynika z badań empirycznych (Kwiecień 2013b; Kwiecień 2011; Kwiecień 2010a; Krasodomska, Waclawik 2016) organizacjom gospodarczym nie udaje się w nich wskazać jasno i wyraźnie związków pomiędzy osiągnięciami w zakresie społecznej odpowiedzialności (CSR) a generowaną wartością organizacji lub zysku (Krasodomska 2015; Kwiecień 2016a). Te ograniczenia oraz zmniejszenie skutków finansyzacji zdeterminowały konieczność zmiany w regulacjach prawnych MSSF-9, czyli podstawą oceny „tworzenia” przez organizację gospodarczą jej wartości ma być ocena biznesowego modelu zarządzania – prowadzącą do oceny odwzorowania diachronicznej sieci relacji (model biznesu – koncepcja sześciu kapitałów) pomiędzy zachodzącymi procesami, czyli „holograficznego” odwzorowania całości rzeczywistości gospodarczej (Kwiecień 2016a). Sprawozdanie z umownie określanej społecznej odpowiedzialności biznesu – to ujawnianie i prezentowanie wyłącznie informacji finansowej. Natomiast sprawozdanie zintegrowane to odmienny zakres raportowania – warunkujący szacowanie przez rachunkowość przejawów życia gospodarczego (m.in. kwantyfikacji w wartości godziwej – szerzej Buk 2016; Frendzel 2015; Kwiecień 2016a-2016b i inni) czyli udzielanie odpowiedzi na pytania, za pomocą jakich kapitałów zwiększono wartość rynkową organizacji gospodarczej – tak więc niezbędne są informacje niefinansowe – narracja – komentarz – jak sklasyfikowano aktywa dla potrzeb realizacji celu strategicznego – jak je wyceniono i dlaczego tak. Rachunkowość musi dążyć do prawdy, do rozpoznania rzeczywistości – relacji między podmiotami (m.in. interesariuszami, itp.) zasad regulujących rynki i segmenty gospodarki.

Podsumowanie

W odniesieniu do powyżej sformułowanego przez G. Kołodkę stwierdzenia, że ekonomista musi umieć korzystać z filozofii – mogę przyjąć, że praktyka gospodarcza, krytyczna analiza literatury przedmiotu, ekonomii a zwłaszcza zarządzania – upoważnia do stwierdzenia, że rachunkowość („rachunkowiec” jako ekonomista) musi umieć korzystać z filozofii. Trafnym stwierdzeniem na poparcie mojego poglądu są rozważania Ł. Hardta „kryterium porównywalności teorii, wynikające z realistycznej filozofii ekonomii, ma de facto charakter pewnego metakryterium, tj. udostępnia badaczowi zasady, na podstawie których umożliwia mu wybór kryterium odpowiedniego do problemu, który chce rozwiązać [...] świat nie jest opowieścią bez realnej struktury i procesów odpowiadających z badane zjawisko, ale

rzeczywistością ustrukturyzowaną. Stosowanie nierealistycznych założeń nie jest wyrazem przekonania, że „wszystko ujdzie” i treść tych założeń nie ma znaczenia, ale wręcz przeciwnie, ich wykorzystanie w modelach ekonomicznych świadczy o tym, że po pierwsze – realny świat istnieje [...] a po drugie, że świat ten można opisać i znaleźć w nim porządek, a więc również ten o charakterze przyczynowo-skutkowym” (Hardt 2013, s.70-71). Tak więc sprawozdanie zintegrowane to „rewolucja” w rachunkowości, to konieczność podjęcia badań interdyscyplinarnych, aby sprawozdanie to – było raportem o odpowiedzialnym rozwoju danej organizacji gospodarczej (szerzej Krasodomska 2015; Kwiecień 2016 a-d).

Bibliografia

Bareja K. (2013), *Główne wątki dyskusyjne nad stanem badań naukowych w rachunkowości w Stanach Zjednoczonych*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 71 (127).

Berezińska J., Błażyńska J. (2016), *Accounting Systems and the information needs of contemporary stakeholder*, w: Kamela-Sowińska A. (red.), *Rachunkowość warta poznania. Współczesna rachunkowość – zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Buk H. (2016), *Modele biznesu jako podstawa klasyfikacji wyceny aktywów finansowych*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), *Aktywa finansowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Burzym E. (2008), *Spółeczna funkcja rachunkowości*, Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości, Rada Naukowa SKwP, Warszawa.

Cieślak M. (2011), *Podejście etyczne w rachunkowości a jakość sprawozdań finansowych*, Wydawnictwo Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Freeman R.B. (2010), *It's financialization*, „International Labour Review”, 149 (2), Wiley-Blackwell, Hoboken NJ.

Frendzel M. (2016), *Dobrowolna wycena aktywów finansowych w wartości godziwej przez podziały finansowe notowane na GPW w Warszawie*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), *Aktywa finansowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Furman W. (2016), *Podatkowe aspekty w zakresie terminologii oraz wyceny aktywów finansowych w kontekście regulacji bilansowych*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), *Aktywa finansowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Garstecki D. (2015), *Czy rachunkowość społecznej odpowiedzialności zasługuje na miano paradygmatu*, w: Nita B. (red.), *Teoria rachunkowości. Sprawozdawczość i analiza finansowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Giedroyc J. (2015), *Relevantność informacji sprawozdawczych*, w: Luty Z., Chmielowiec-Lewczuk M. (red.), *Rachunkowość – polityka makroekonomiczna, globalizacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Gierusz J. (2015), *Dylematy harmonizacji rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t. 82 (138).

Gos W., Hońko S., (2016), *Kwalifikacja do aktywów finansowych i jej wpływ na wycenę bilansową*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), *Aktywa finansowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Hardt Ł. (2013), *Studia z realistycznej filozofii ekonomii*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.

Hausner J. (2014), *Globalny kryzys, potrzeba nowej polityki gospodarczej*, w: Mączyńska E. (red.), *Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.

Hendriksen E.A., van Breda M.F. (2002), *Teoria rachunkowości*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Jajuga K. (2015), *Nauka o finansach – nowe wyzwania metodyczne*, w: Fiedor B. (red.), *Nauki ekonomiczne stylizowane fakty a wyzwania współczesności*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.

Kamela-Sowińska A. (2015), *Obrót gospodarczy jako dobra prawnie chronione przez ustawę o rachunkowości*, w: Luty Z., Chmielowiec-Lewczuk M. (red.), *Rachunkowość polityka makro-ekonomiczna – globalizacja*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu 390, Wrocław.

Kaplan R.S., Norton D. (2011), *Mapy strategii w biznesie. Jak przełożyć wartości na mierzalne wyniki*, GWP, Gdańsk.

Karwowski M. (2015), *Model biznesu jako nowe wyzwanie sprawozdawczości zewnętrznej*, w: Nita B. (red.), *Teoria rachunkowości. Sprawozdawczość i analiza finansowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Kłosiński K.A. (2015), *Racjonalność egzystencjalna – globalne wyzwania*, w: Mączyńska E. (red.), *Modele społeczno-gospodarcze, Kontrowersje i dylematy*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE Warszawa.

Kołodko G. (2014), *Nowy pragmatyzm, czyli ekonomia i polityka dla przyszłości*, w: Mączyńska E. (red.), *Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE Warszawa.

Kostera M., Śliwa M. (2010), *Zarządzanie w XXI wieku, Jakość, Twórczość, Kultura*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.

Krasodomska J. (2015), *Sprawozdawczość zintegrowana jako nowy obszar badań naukowych w rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, t.82 (138).

Krasodomska J., Waclawik B. (2016), *Ocena zgodności z MSSF informacji dotyczących instrumentów finansowych ujawnianych przez emitentów papierów wartościowych w latach 2009-2015*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Kwiecień M. (2010a), *Rachunkowość a zarządzanie informacją w organizacji gospodarczej*, w: Borowiecki R., Czekaj J. (red.), *Zarządzanie zasobami informacyjnymi w warunkach nowej gospodarki*, Difin, Warszawa.

Kwiecień M. (2010b), *Wiarygodność informacji sprawozdawczej a zarządzanie*, w: Kwiecień M., *Wyzwania i perspektywy rozwoju zasobami informacyjnymi w warunkach kryzysu gospodarczego*, Difin, Warszawa.

Kwiecień M. (2011), *Sprawozdawczość finansowa a korporacyjna odpowiedzialność społeczna*, w: Borowiecki R., Czekaj J. (red.), *Gospodarowanie zasobami informacyjnymi a perspektywy zarządzania kryzysowego*, TNOiK Dom Organizatora, Toruń.

Kwiecień M. (2013a), *Nowe warunki gospodarowania a wyzwania dla rachunkowości i jej paradygmatów*, w: Karmańska A. (red.), *Nauka rachunkowości na progu gospodarki opartej na wiedzy. Polski sondaż środowiskowy*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.

Kwiecień M. (2013b), *Sprawozdanie z odpowiedzialności społecznej a ryzyko działalności gospodarczej*, w: Micherda B., Andrzejewski M. (red.), *Sprawozdawczość i rewizja finansowa – problemy kwantyfikacji ryzyka gospodarczego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.

Kwiecień M. (2015a), *Rachunkowość na skrzydłach XXI wieku*, w: Krasodomska J., Świetla K. (red.), *Współczesne uwarunkowania sprawozdawczości i rewizji finansowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.

Kwiecień M. (2015b), *Dylematy współczesnej rachunkowości*, w: Nita B. (red.), *Teoria rachunkowości. Sprawozdawczość i analiza finansowa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław.

Kwiecień M. (2015c), *Dylematy rachunkowości jako nauki społecznej*, w: Fiedor B. (red.), *Nauki ekonomiczne. Stylizowane fakty a wyzwania współczesności*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE Warszawa.

Kwiecień M. (2016a), *Sprawozdanie zintegrowane – innowacja paradygmatów rachunkowości*, „Zeszyty Teoretyczne Rachunkowości”, nr 87 (143).

Kwiecień M. (2016b), *Kierunki rozwoju współczesnej rachunkowości* w: Kamela-Sowińska A. (red.), *Rachunkowość warta poznania. Współczesna rachunkowość – zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań.

Kwiecień M. (2016c), *Wartość godziwa w poszukiwaniu nowego paradygmatu rachunkowości*, „Zeszyty Naukowe Kolegium Zarządzania i Finansów”, nr 146.

Kwiecień M. (2016d), *Contemporary accounting and management*, w: Malina A., Węgrzyn R. (red.), *Knowledge – economy – society. Challenges and development of modern finance and information technology in changing market conditions*, Foundation of the Cracow University of Economics, Kraków.

Kwiecień M., Hasik W. (2009), *Rachunkowość XXI wieku*, w: Okoń-Horodyńska E. (red.), *Przedsiębiorczość jako niewykorzystane źródło sukcesu polskiej gospodarki*, VIII Kongres Ekonomistów Polskich, PTE Warszawa.

Łętowska E. (2015), *Błędologia i manipulowana legislacja*, w: *Jakość prawa, koszty transformacyjne dochodzenia praw z umów*, Biuletyn PTE Warszawa.

Mączyńska E. (2014), *Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej – wprowadzenie*, w: Mączyńska E. (red.), *Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.

Pielichaty (2016), *Nowe wymagania w zakresie klasyfikacji i wyceny aktywów finansowych*, w: Luty Z., Łakomiak A., Mazur A. (red.), *Aktywa finansowe*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 445.

Smejda M. (2015), *Teoretyczne kontrowersje wokół przedmiotu rachunkowości*, w: Fiedor B. (red.), *Nauki ekonomiczne stylizowane fakty a wyzwania współczesności*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.

Stiglitz J.E. (2007), *Globalizacja*, PWN Warszawa.

Stiglitz J.E. (2010), *Jazda bez trzymanki. Ameryka, wolne rynki i tonięcie gospodarki światowej*, PTE Warszawa.

Walińska E. (2011), *Definicje podstawowych elementów sprawozdań finansowych, zasady ich uznawania i pomiaru*, w: Walińska E. i inni (red.), *Sprawozdanie finansowe według MSSF, zasady prezentacji i ujawniania informacji*, Oficyna Wolters Kluwers Business, Warszawa.

Wartini-Twardowska J. (2014), *Konsolidacja w grupach kapitałowych z perspektywy modelu biznesu na przykładzie sektora producentów systemów informacyjnych zarządzania*, C.H. Beck, Warszawa.

Wilkin J. (2015), *Ekonomia wolności i ekonomia zniewolenia. Kiedy ekonomia sprzyja poszerzeniu ludzkiej wolności a kiedy ją ogranicza ?* w: Mączyńska E. (red.), *Modele społeczno-gospodarcze, Kontrowersje i dylematy*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE Warszawa.

Wojtyna A. (2014), *Czy kryzys w teorii ekonomii jest głębszy niż w gospodarce*, w: Mączyńska E. (red.), *Ekonomia dla przyszłości. Fundamentalne problemy teorii ekonomii i praktyki gospodarczej*, IX Kongres Ekonomistów Polskich, PTE, Warszawa.

Żemigala M. (2007), *Społeczna odpowiedzialność biznesu, budowanie zdrowej, efektywnej organizacji*, Oficyna Wolters Kluwer business, Kraków.